

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIN
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA ISTITUTI
BIOLOGIYA KAFEDRASI**

BOTANIKA FANI

Mavzu: O'simliklarning sporalar yordamida ko'payishi

Fan o'qituvchisi: b.f.n. Fayziyev V.B.

Chirchiq-2019

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibru havo nimaga kerak?

Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning-chun
O'par doim peshonasidan.

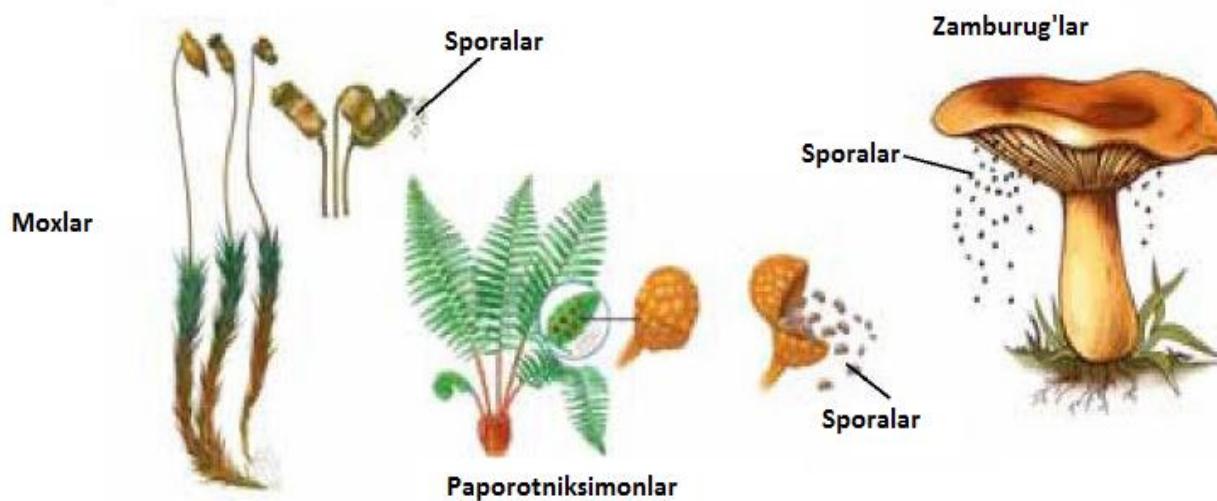
Erkin Vohidov

DARS REJASI:

- O'simliklarning jinssiz ko'payishi xillari.
 - O'simliklarda jinsiy ko'payish.
 - Nasllar gallanishi va ularning ahamiyati.
-
- ***Tayanch iboralar:*** jinsiy ko'payish, jinssiz ko'payish, spora, zoospore, mitospora, meyospora, sporangiy, gameta, xologamiya, izogamiya, anizogamiya.

JINSSIZ KO'PAYISH:

- Jinssiz ko'payish *tuban* va *yuksak sporali* o'simliklar (*suvo'tlar, zamburug'lar, moxlar* va *paporotniklar*)ning hayotida uchraydi.

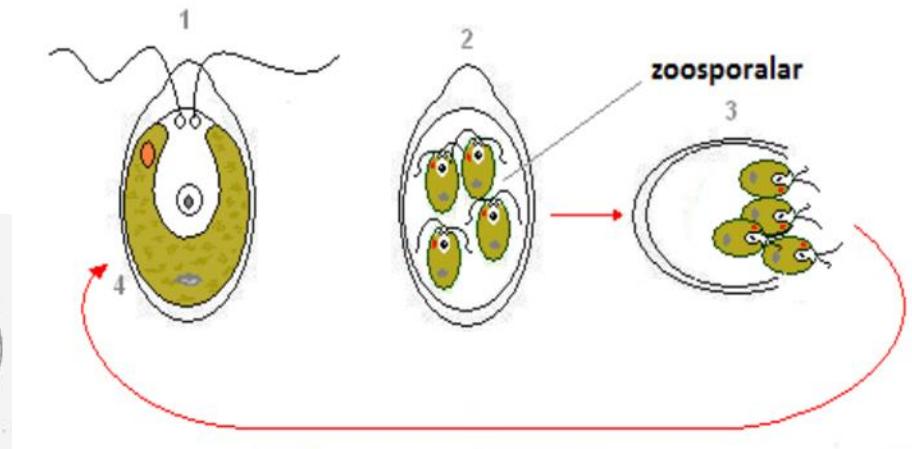

JINSSIZ KO'PAYISH:

- Jinssiz ko'payish maxsus hujayra *spora* yoki *zoospora* yordamida sodir bo'ladi.

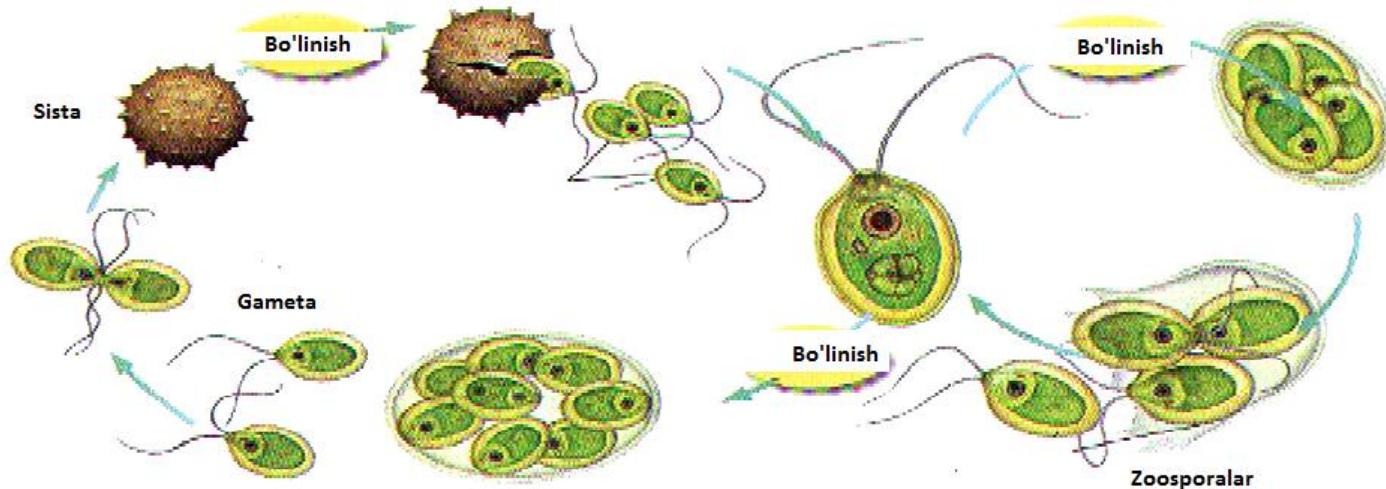
• *Sporalar*

• *Zoosporalar*

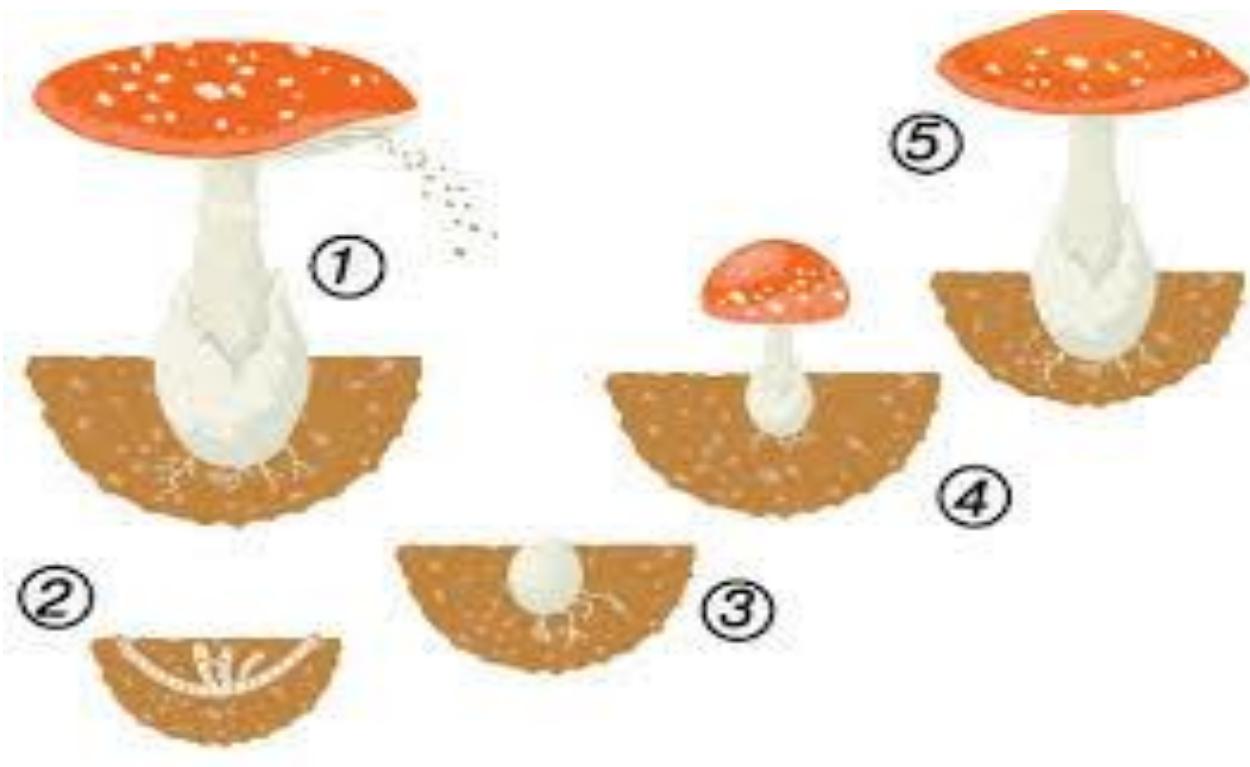
JINSSIZ KO'PAYISH:

- **Spora** va **zoospora** ona hujayra ichida **mitoz** yoki **meyoz** — reduksion (lot. r e — yangitdan: p r o d u k s i o — mahsulot) yo'l bilan bo'linadi. Shuning uchun spora va zoosporalar doimo **gaploid** (yunon. x a p l o s — oddiy), ya'ni toq sonli xromosomaga ega bo'ladi.

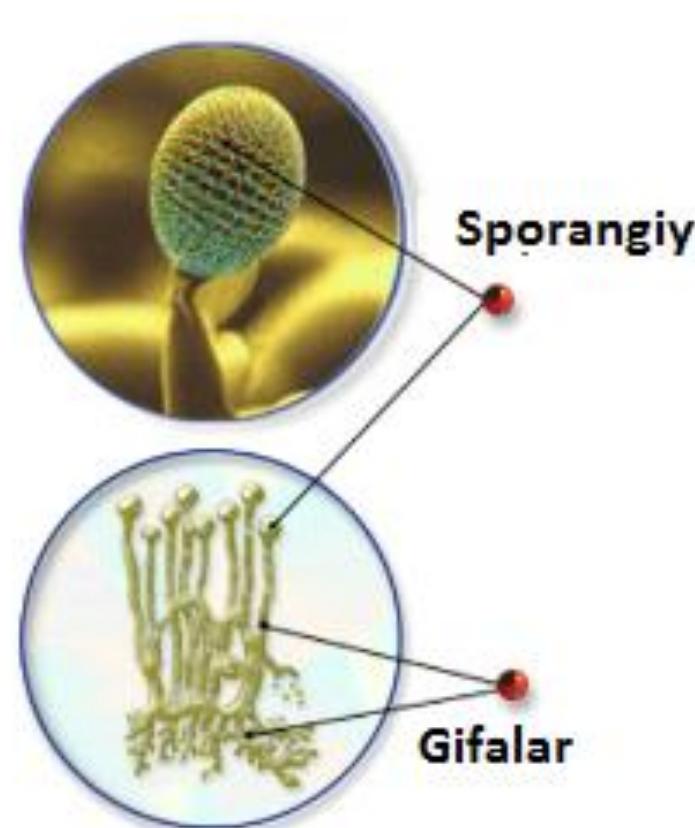
JINSSIZ KO'PAYISH:

- Mitoz yo'li bilan hosil bo'lgan sporalarini *mitospora* deb ataladi.

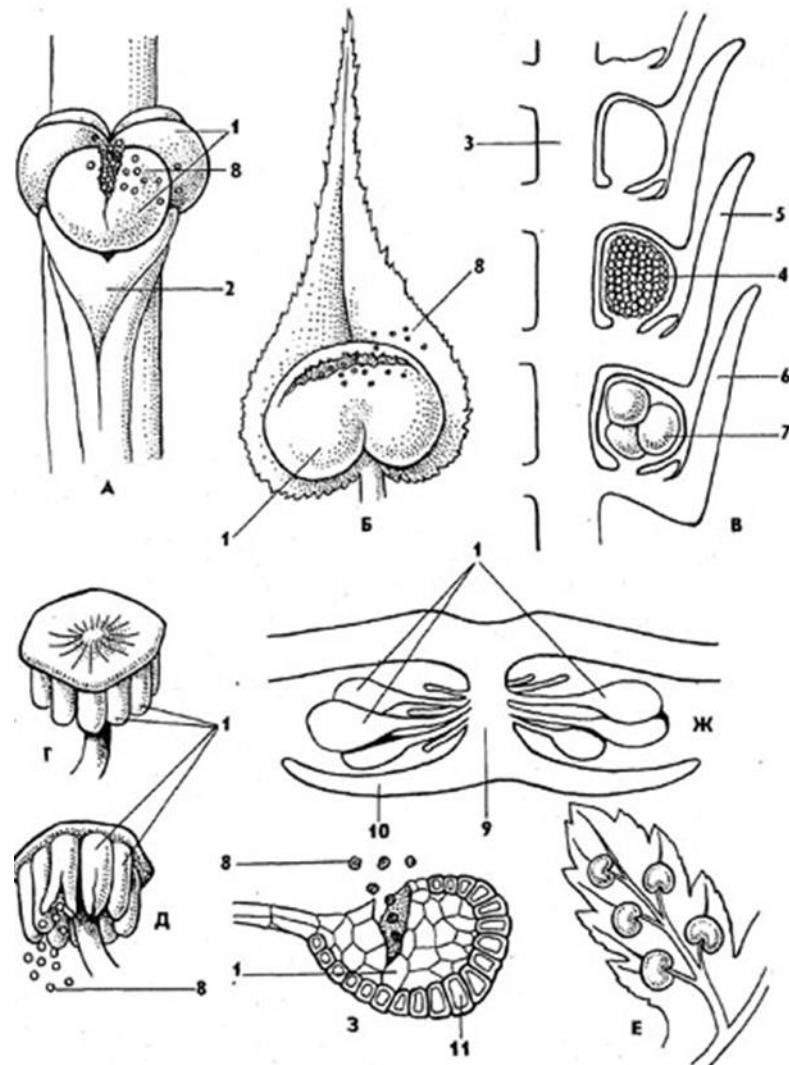
SPORANGIY:

- Spora *sporangiy* (yunon. angeon — nay), ya'ni maxsus xaltacha ichida hosil bo'ladi.

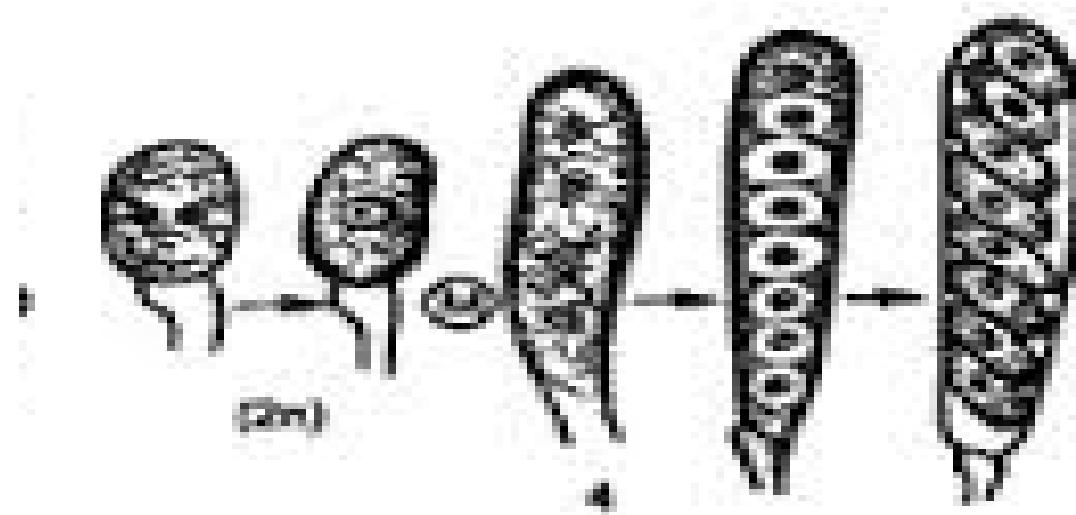
SPORANGIY:

- Sporangiy *bir hujayrali* va *ko'p hujayrali* bo'lishi mumkin.
- Bir hujayrali sporangiy *tuban o'simliklarda*, ko'p hujayrali sporangiy yüksak *sporali o'simliklarda* uchraydi.

SPORANING HOSIL BO'LISHI:

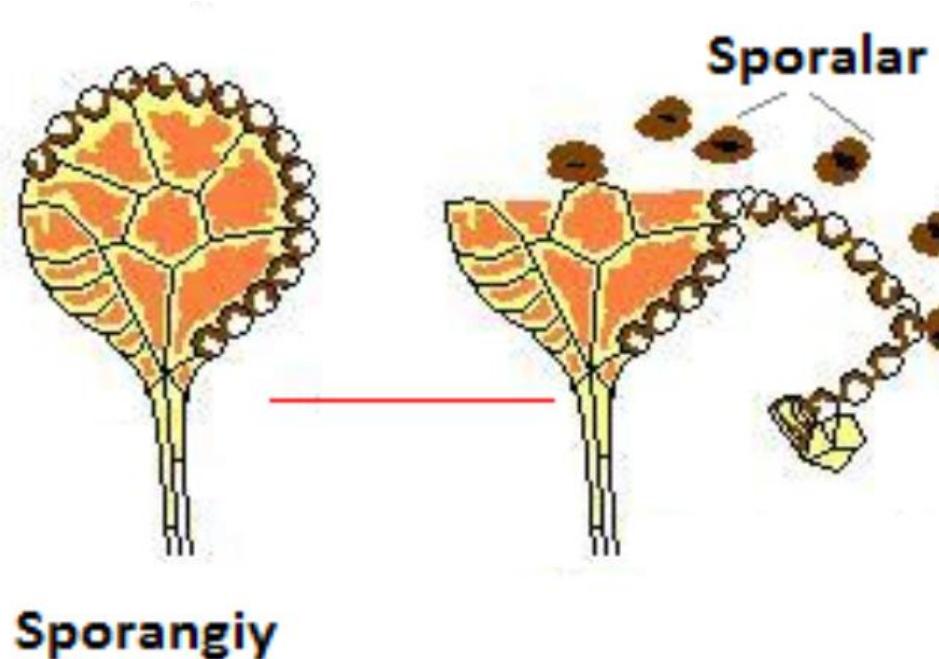
- Sporalar - *yosh sporangiy* ichidagi bitta hujayraning (to'qima) meyoz yo'l bilan bo'linishidan hosil qiladi.

- *Sporangiy ichida* sporalarning hosil bo'lish sxemasi

SPORANING TARQALISHI:

- Sporalar yetilgandan keyin sporangiy devori yirtiladi va undan otilib chiqqan yengil, juda ham mayda sporalar **shamol** vositasida tarqaladi va nam yerga tushgan spora o'sib ***yangi individga*** aylanadi.

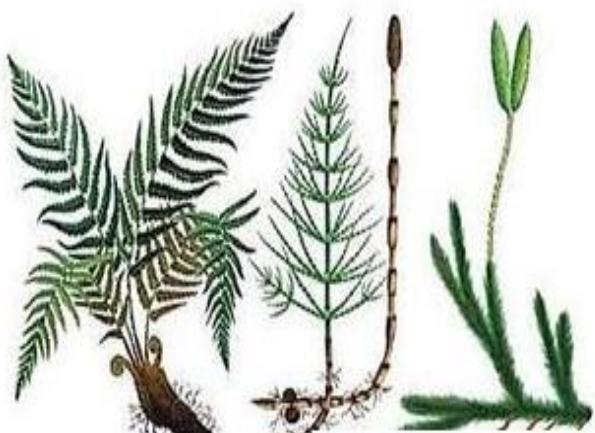

SPORALI O'SIMLIKLAR:

- Sporalar ba'zi *suvo'tlar* (*qizil suvo'tlar*, *zamburug'lar*, *yuksak o'simliklardan*: *yo'sinlar*, *qirqquloqsimonlar* (paparotniksimonlar) va *qirqbo'g'imsimonlarda* uchraydi.

Tuban sporali o'simliklar

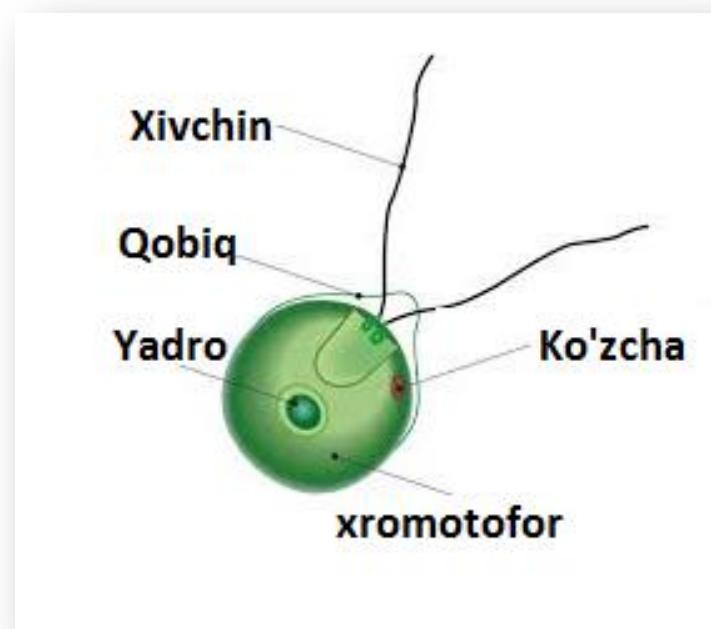

Yuksak sporali o'simliklar

- Spora yordamida ko'payish xususiyatiga ega bo'lgan o'simliklar *sporali o'simliklar* deb ataladi.

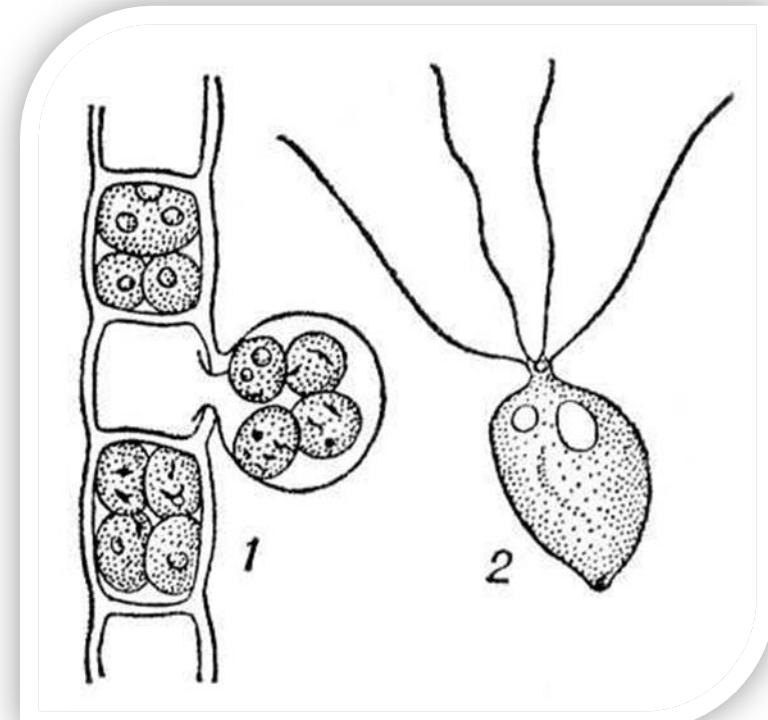
ZOOSPORALAR:

- Suv sharoitida o'suvchi tuban o'simliklarning sporalari xivchinli bo'lib, ***zoospora*** deb ataladi. Zoosporalarning ustida qattiq po'st ***bo'lmaydi***. U harakatchan, uning harakati (1—2—4) ba'zan ko'p sonli xivchinlar yordamida sodir bo'ladi va ***zoosporangiy*** deb ataladigan maxsus hujayra ichida yetiladi.

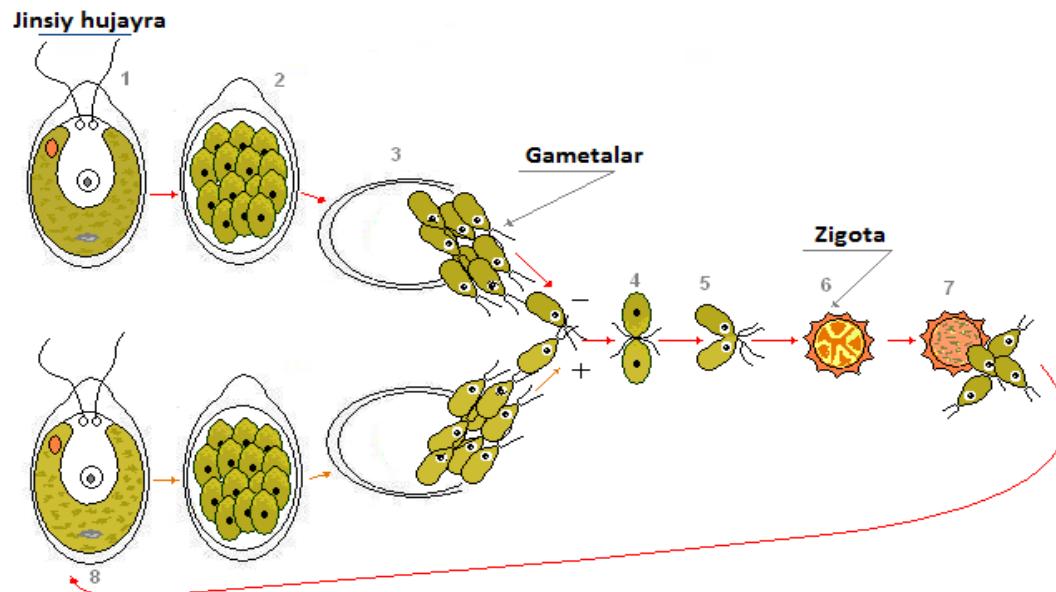
ZOOSPORALAR:

- Zoosporalar yetilgandan so'ng ***zoosporangiy*** devori bo'rtib, yirtiladi va zoosporalar suvgaga chiqib, suzib biror narsaga o'rnatishib, xivchinlarini tashlab o'sadi va ***yangi individga*** aylanadi.

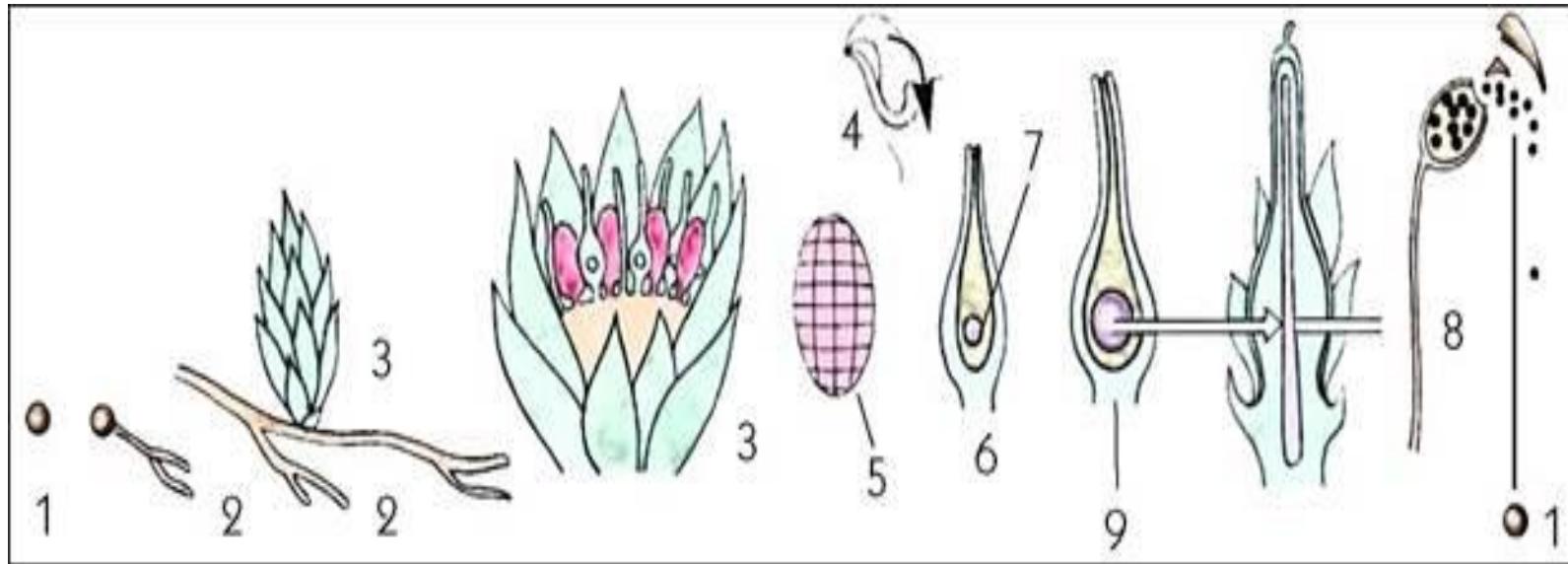
JINSIY KO'PAYISH:

- Tuban o'simliklarda jinsiy ko'payish ikkita harakatchan jinsiy hujayralar, ya'ni - **gametalar** (yunon. jinsiy hujayra) **protoplazmasi** va **yadrolarinining** bir-biri bilan qo'shilishi, ya'ni **kopulyatsiya** (lot. k o p u l a s i o — juftlashish) natijasida vujudga keladi.

GAMETANGIY:

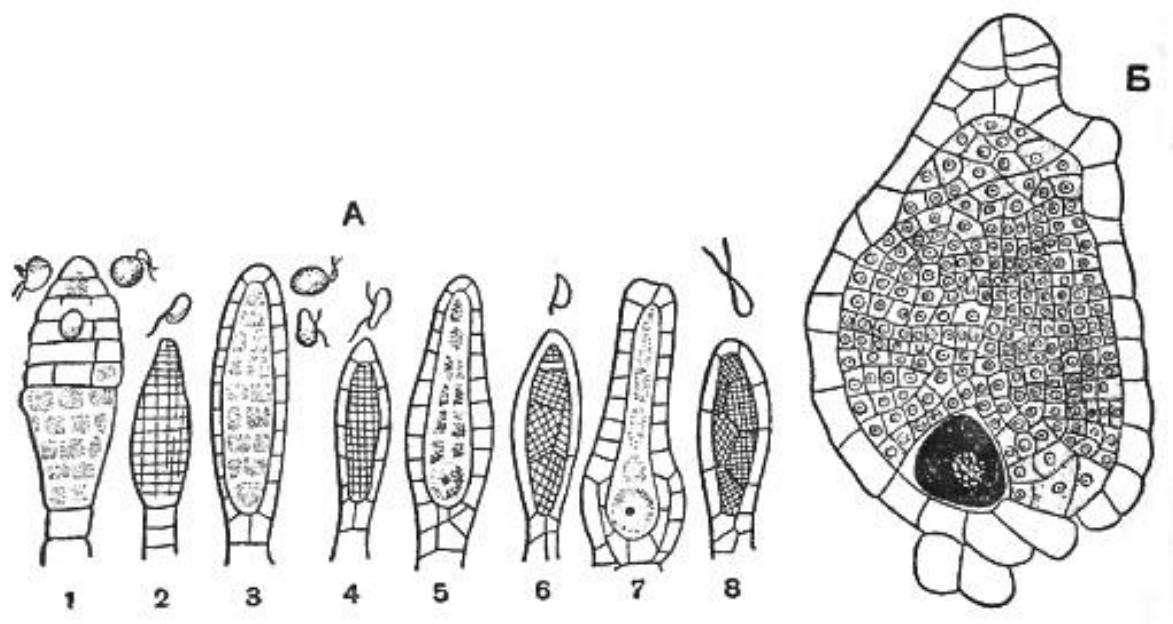
- Gametalar - ko'pchilik o'simliklarda maxsus hujayra **gametangiy** (yunon. a n g e y o n — nay)da yetiladi.

- *Onalik gametangiyning umumiyligi ko'rinishi va rivojlanishi*

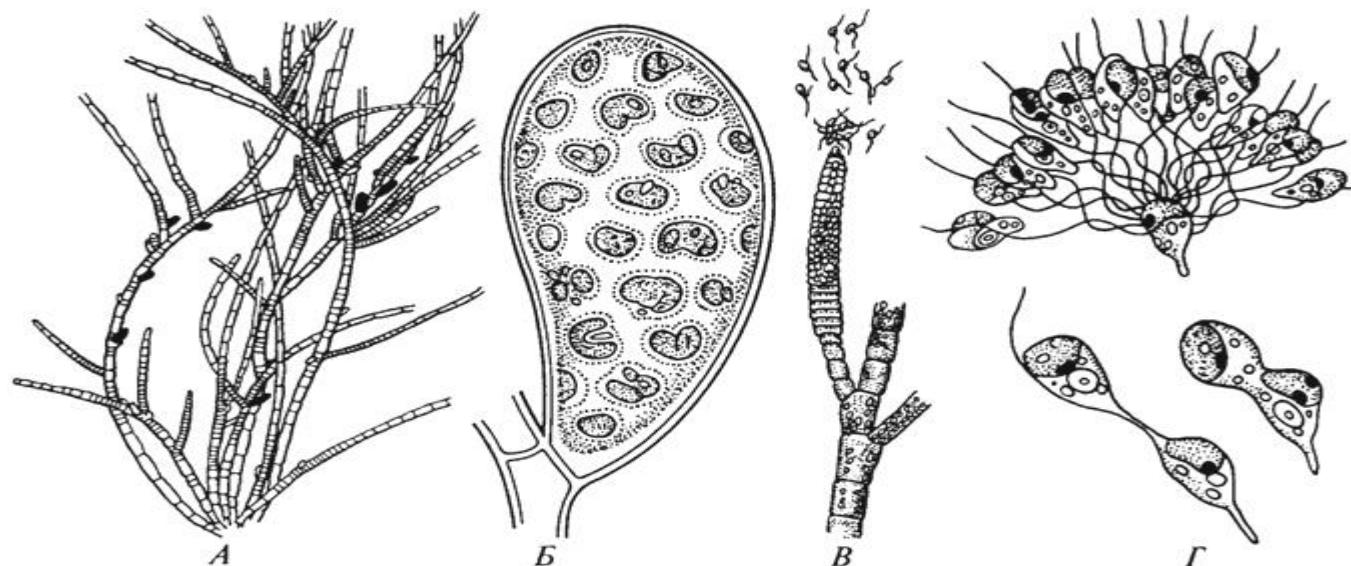
GAMETANGIY:

- Tuban o'simliklarda *birhujayrali*, yuksak o'simliklarda *ko'p hujayrali gametangiy* taraqqiy etadi.

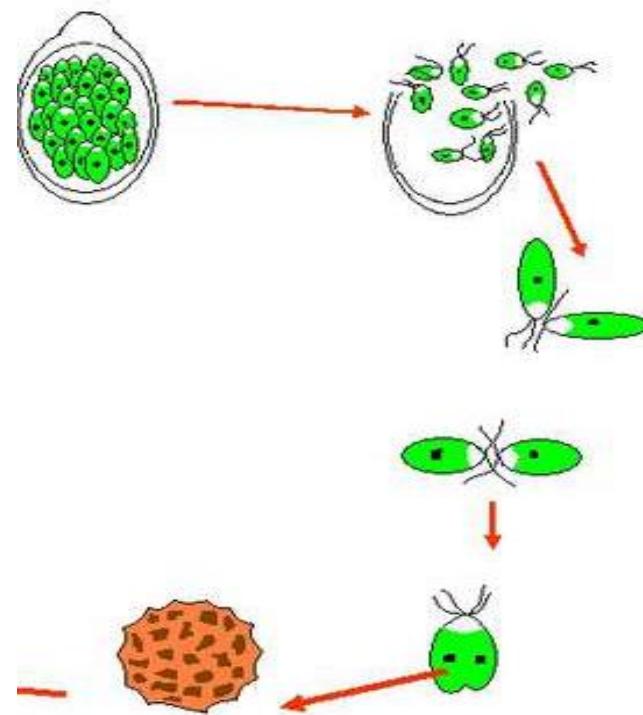
ZIGOTA:

- Gametalar yetilgandan so'ng gametangiy devori bo'rtib yirtiladi va suvga chiqadi. Suvda har xil tupdan chiqqan gametalar bir-biri bilan uchrasa, ular qo'shiladi va **zigota** hosil qiladi.

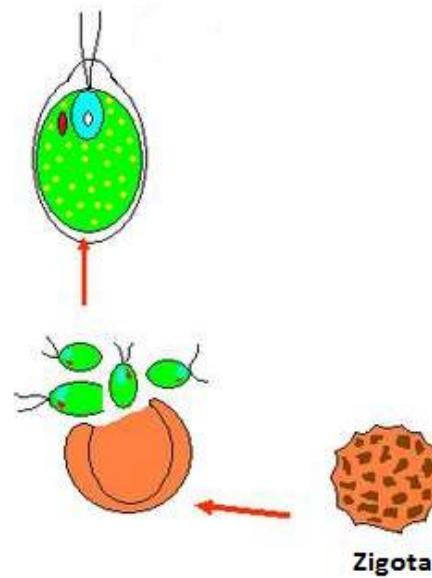
ZIGOTANING RIVOJLANISHI:

- Zigota ichida avvalo gametalarning *sitoplazmasi* (protoplazmasi) qo'shiladi, bunga *plazmogamiya* deb ataladi, keyinchalik ularning *yadrolari* qo'shiladi — bunga *kariogamiya* deb ataladi.

ZIGOTANING RIVOJLANISHI:

- Zigota tinchlik davrini o'tgandan so'ng, uning **diploid** (yunon. d i p l o o s – qo'shaloq) yadrosi reduksion (meyoz) bo'linib, xromosomalar soni **ikki barobar kamayadi**. Shundan so'ng **gaploid davr** boshlanadi.

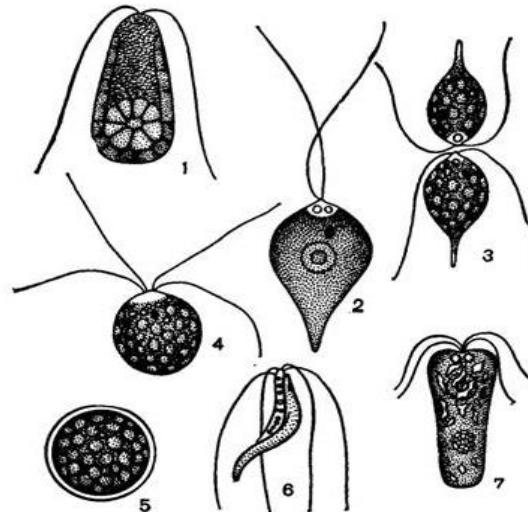
JINSIY KO'PAYISH XILLARI:

- O'simliklarda bir necha xil gametalar bo'ladi, shunga ko'ra bir necha xil jinsiy ko'payish uchraydi.

XOLOGAMIYA:

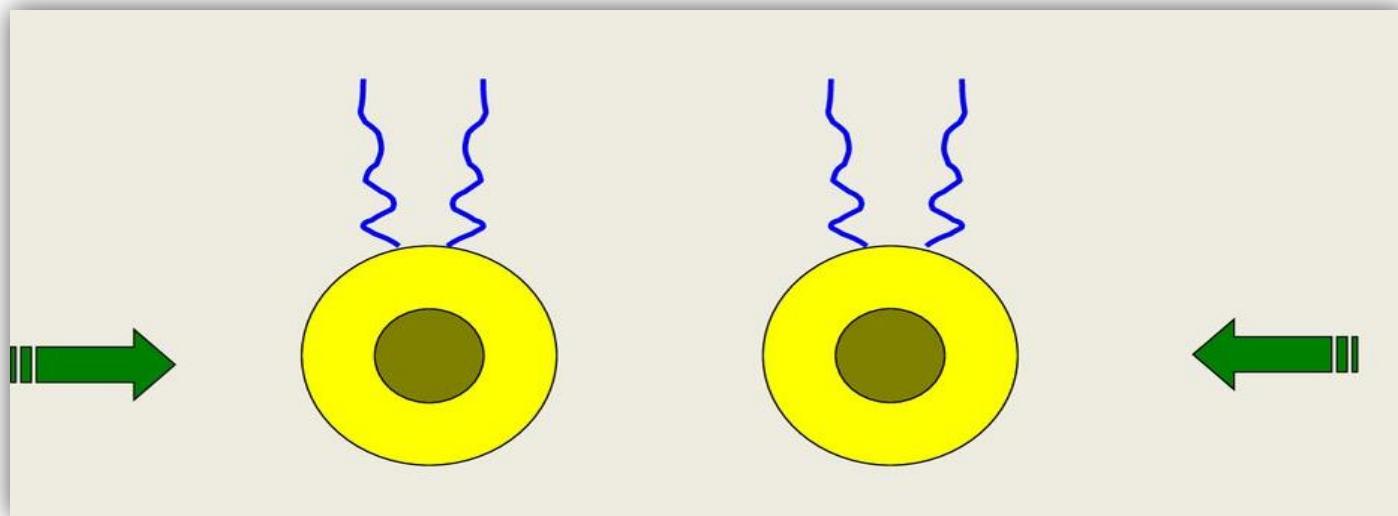
- **Xologamiya** (yunon. x o l o s — butun; g a m e o — qo'yilish) yo'li bilan ko'payish ba'zi birhujayrali organizmlarda masalan, **dunamella** degan suvo'tida uchraydi. Ularda **maxsus gametalar bo'lmaydi**, shuning uchun jinsiy ko'payish **bir-biriga o'xshash** vegetativ hujayralarining qo'shilishi natijasida sodir bo'ladi.

1-Dunamella salina; 2-5- Phyllocardium compianatum; (2-vegetativ hujayra, 3-gologamiya, 4-planozigota, 5-gipnozigota); 6-Spermatozopsis exsultans; 7-Pyramimonas reticulata.

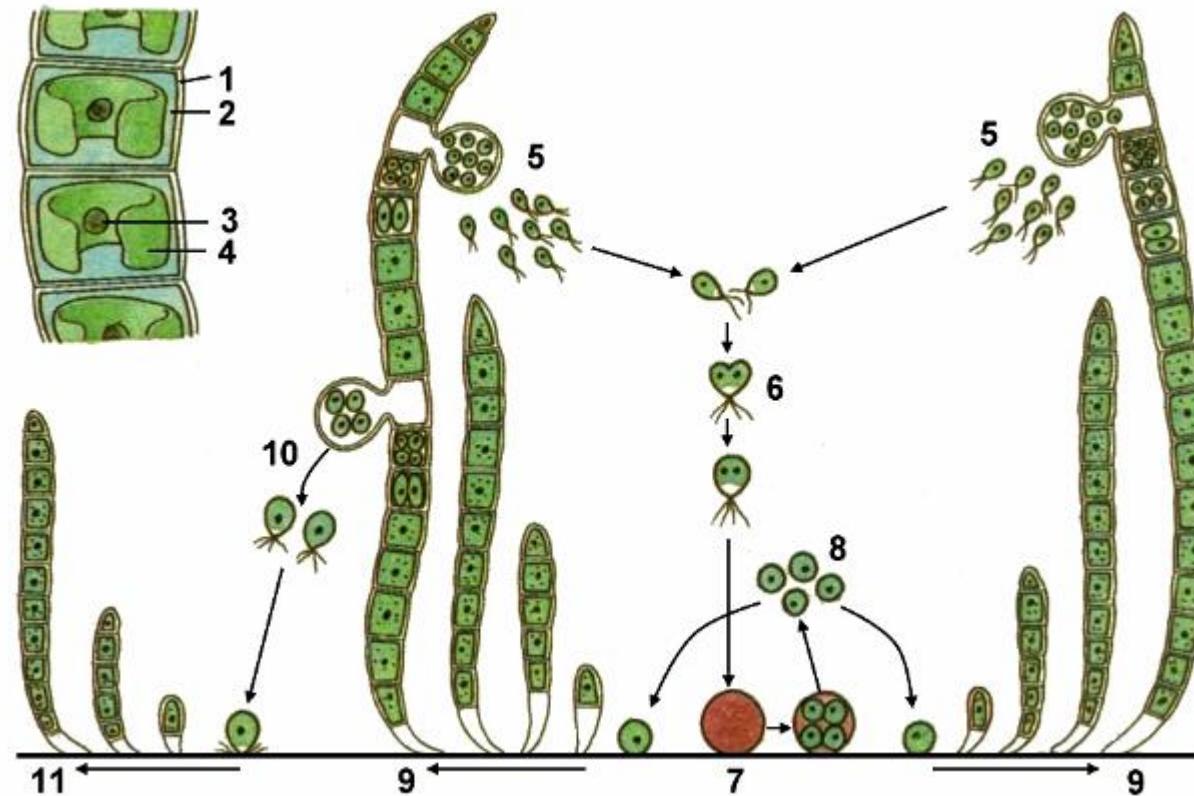
IZOGAMIYA:

- *Izogamiya* (yunon. i z o s — teng, g a m e o — qo'shilish) ko'payishning eng sodda shaklidir. Jarayon morfologik jihatdan farq qilmaydigan **harakatchan** **gametalarning** bir-biri bilan qo'shilishidan sodir bo'ladi.

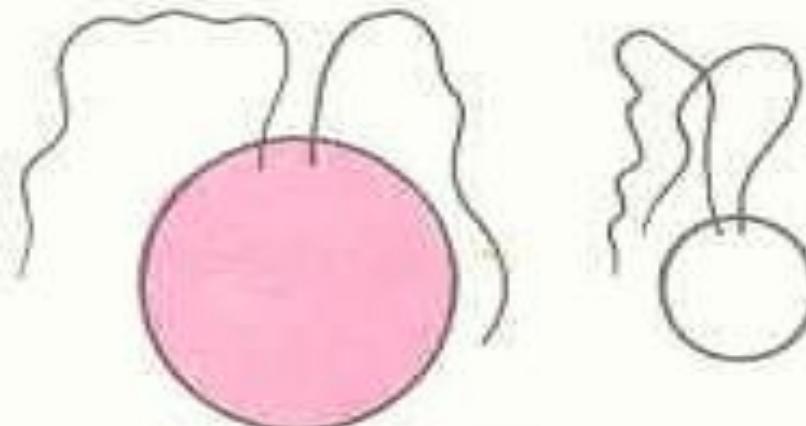
IZOGAMIYA:

- Izogamiya suvo'tlarda (*xlamidomonada*, *ulotriks*, *qo'ng'ir suvo'tlardan fukus* va *tuban zamburug'larda*) ko'rindi.

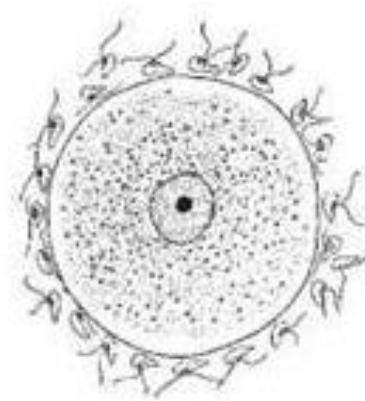
GETEROGAMIYA (ANIZOGAMIYA)

- *Anizogamiya* yoki *geterogamiya* (yunon. ανιζοσ - notejis, tengsiz; γετερος — turlicha; гамео — qo'shilish), ya'ni *shakli har xil*, *biri kichikroq* va *serharakat*, *ikkinchisi katgaroq* va sust harakat qiluvchi gametalarning bir-biri bilan qo'shilishiga *anizogamiya* yoki *geterogamiya* deb ataladi.

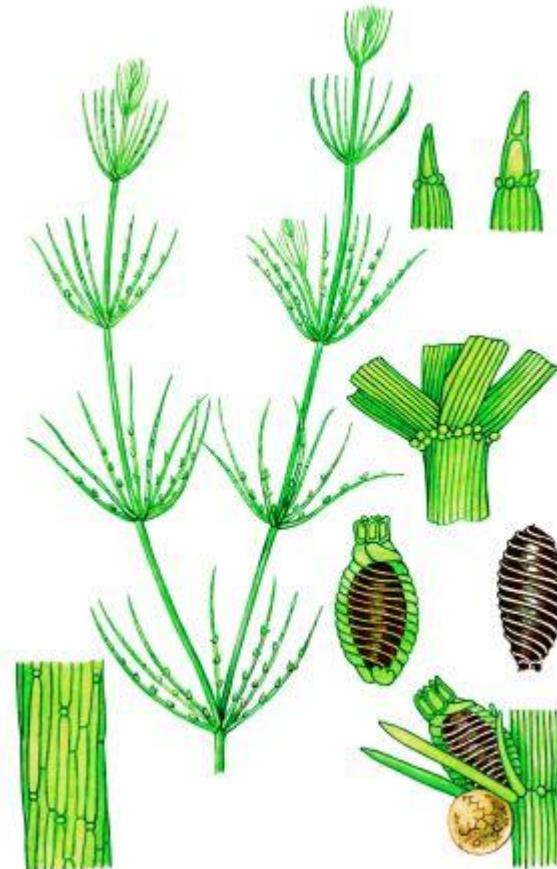
OOGAMIYA:

- *Oogamiya* (yunon. oon — tuxum, gameo — qo'shilish, hosil bo'lish). Katta, harakatsiz urg'ochi ***tuxum hujayra*** bilan harakatchan kichik ***erkak jinsiy hujayraning*** qo'shilishiga ***oogamiya*** deb ataladi.

OOGONIY:

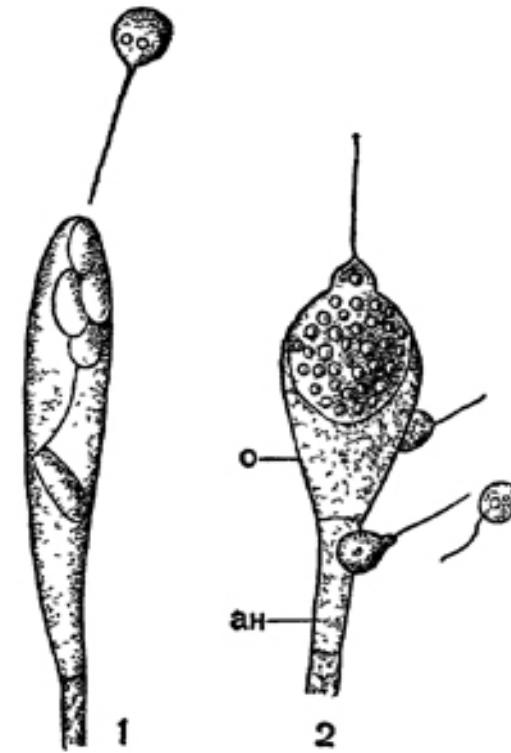
- Harakatsiz yirik tuxum hujayra oziq moddalarga boy. Uni *oogoniy* yoki *urg'ochi* *gameta* deb ataladi.

Xara o'simligining tuxum hujayrasi

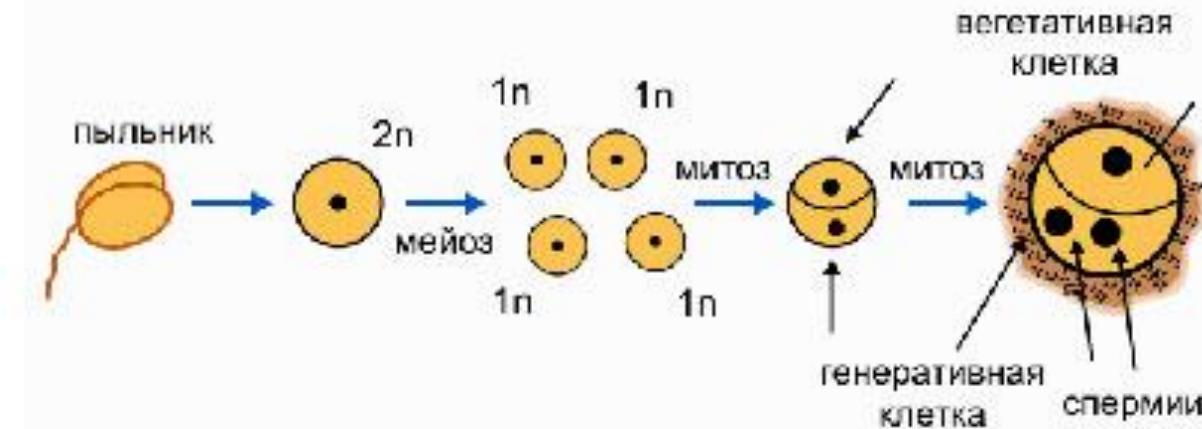
SPERMATOZOID:

- Ikkinchi gameta, kichik, harakatchan xivchinli bo'lib, bitta *yirik yadro* va *sitoplazmadan* iborat. Uni *erkak gameta* yoki *spermatozoid* (yunon. s p e r m a — urug') deb ataladi.

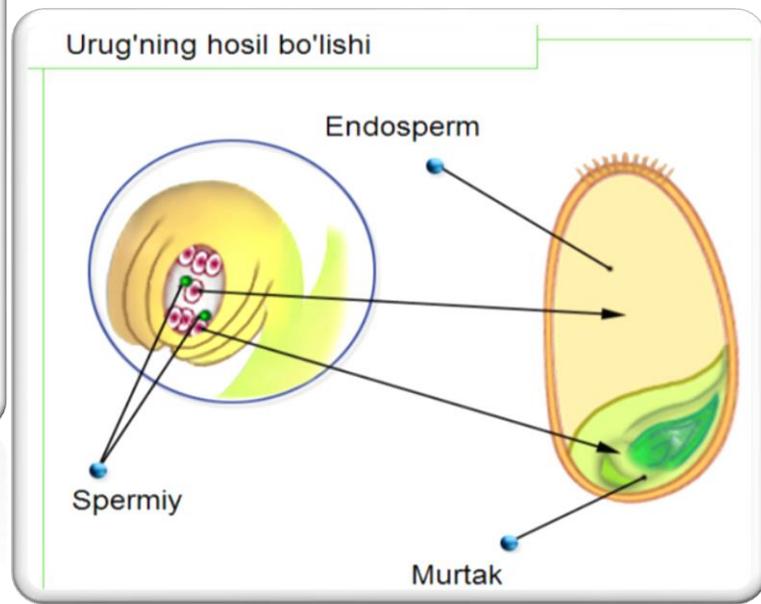
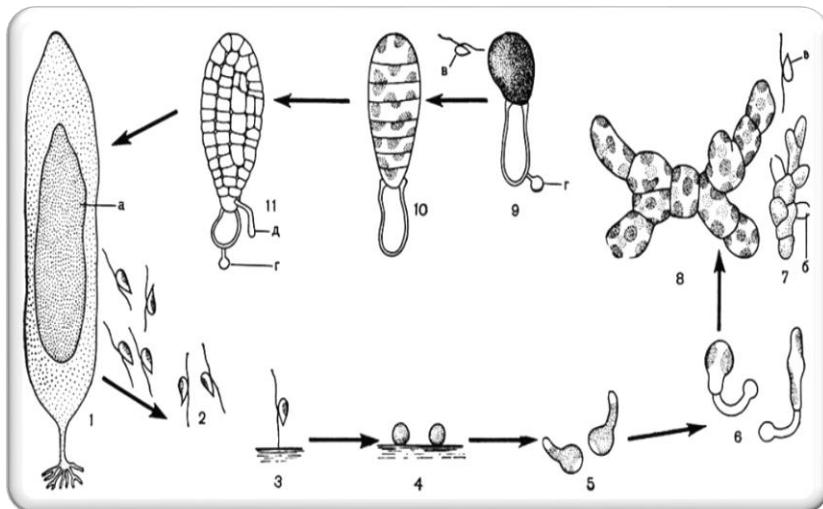
SPERMATSIYA:

- Evolyusiya jarayonida ko'pchilik urug'li o'simliklarning erkak gametalari xivchinlarini yo'qotgan. Bunday erkak jinsiy hujayra **spermatsiya** deb ataladi.

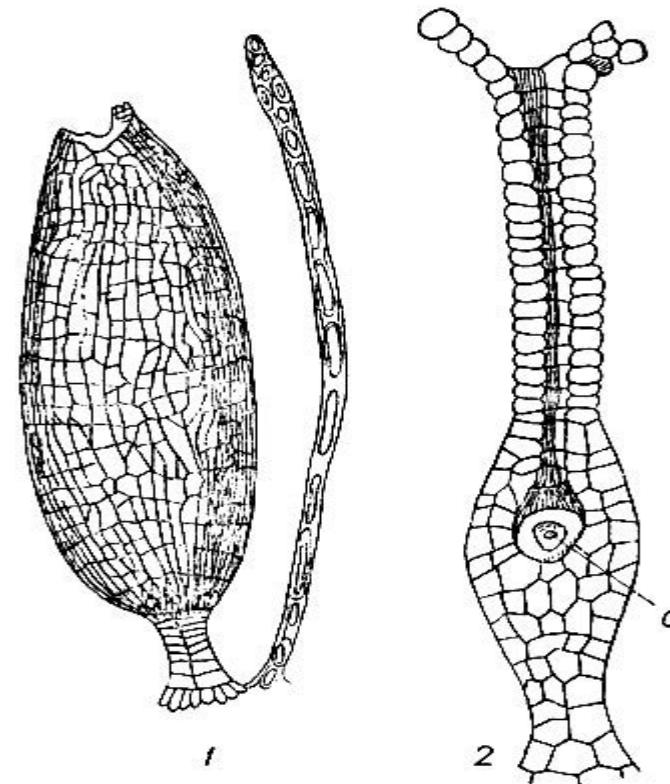
TUXUM HUJAYRA HOSIL BO'LADIGAN JOY:

- Tuban o'simliklarda tuxum hujayraning hosil bo'ladigan joyi ***oogoniya***, urug'li o'simliklarda — ***arxegoniya*** (yunon. ar x e — boshlanish; gone — yaratish, tug'ilish) deyiladi.

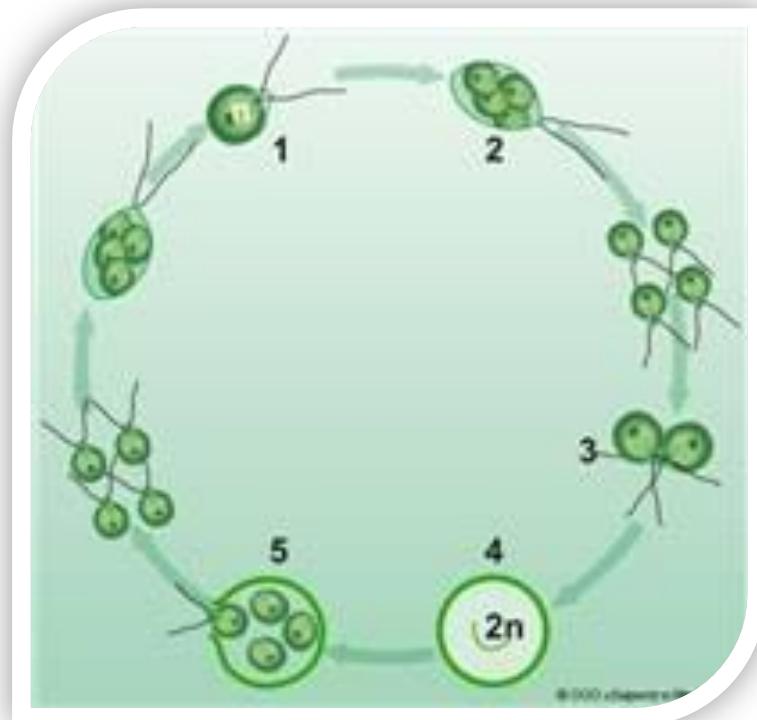
ANTERIDIY:

- Spermatozoid yoki sperma hosil qiluvchi organ ***anteridiy*** (yunon. a n t e r o s — gullovchi) deb ataladi.

YADRO DAVRLARINING ALMASHINUVI:

- Jinsiy ko'payadigan har bir o'simlikning hayotida yadro davrlari: **haploid** va **diploid** davrlari gallanadi, ya'ni hujayraning qo'shilishi — **kopulyatsiya** etilishi natijasida xromosomalarning soni ikki marta ortganini ko'ramiz.

YADRO DAVRLARINING ALMASHINUVI:

- Jinsiy ko'payish vaqtida yadro ichidagi xromosomalar bir-biri bilan qo'shilmaydi, aksincha xromosomalar soni ikki barobar ko'p ($2 n$) bo'ladi, bunday yadro **diploid** yadro deyiladi.

JINSIY KO'PAYISHDA YADRO:

- Aksincha xromosomalarning soni ikki barobar kam (p) bo'lgan gameta yadrolari ***haploid*** deb ataladi. Haploid yadroning ***diploid yadroga*** aylanishi ***jinsiy ko'payish*** vositasida yuzaga kelsa, buning aksi, diploid yadroning ***haploid*** yadroga aylanishi ham yadroning reduksion bo'linishi natijasida ***to'rtta haploid*** xromosomi hujayrada hosil bo'ladi.

DIPLOBIONT O'SIMLIKLAR:

- O'simliklar hayotida reduksion bo'linish (meyoz) har xil bo'lishi mumkin. Masalan, qo'ng'ir suvo'tlaridan *fukusning* har bir individi *diplobiond* bo'lib, uning har bir hujayrasi *diploid* xromosomadan iborat.

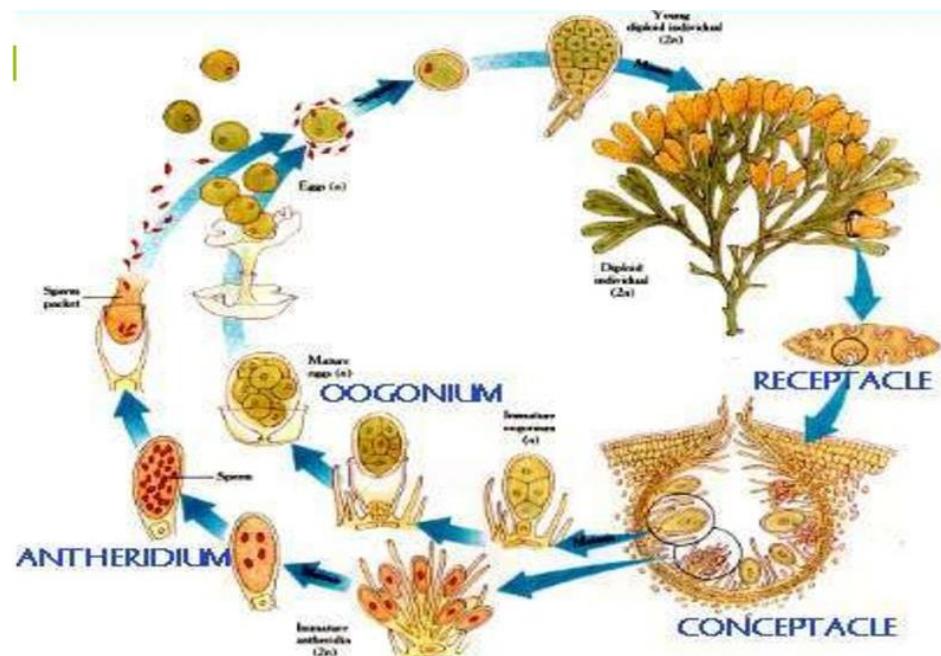
RETSEPTIKUL:

- Fukus jinsiy ko'paygan vaqtida tallomining uchlarida rangi ochiq — ***sarg'ish, pushti shishlar*** yuzaga keladi. Ularning ichi bo'sh bo'lib, ***retseptakul*** deb ataladi.
- Keyinchalik uning ichida **8 ta tuxum hujayra** — ***oogoniya*** va ***anteridiydan*** **64 ta spermatozoid** rivojlanadi.

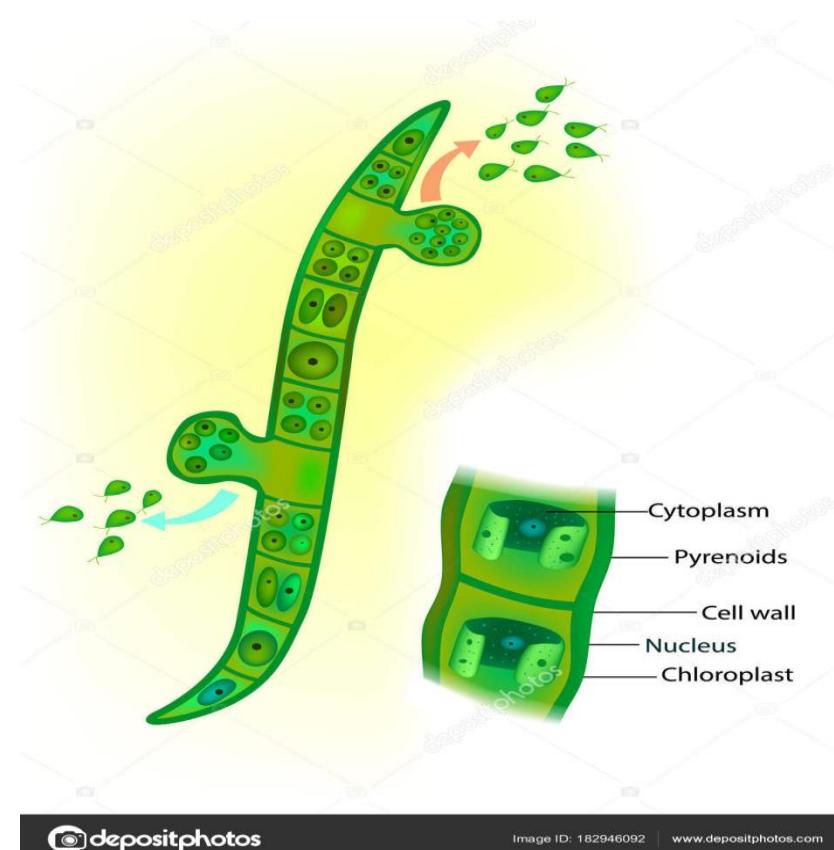
FUKUSNING JINSIY KO'PAYISHI:

- Spermatozoidlar tuxum hujayra atrofini o'rab, ularning bittasi tuxum hujayra bilan qo'shiladi va diploid xromosomaga ega bo'lgan ***zigota*** hosil bo'ladi. Zigota qalin po'st bilan o'ralib o'sadi va yangi diploidli fokusga aylanadi. Diploid miqdorida xromosomalari bor o'simliklar ***diplobiont*** deb ataladi.

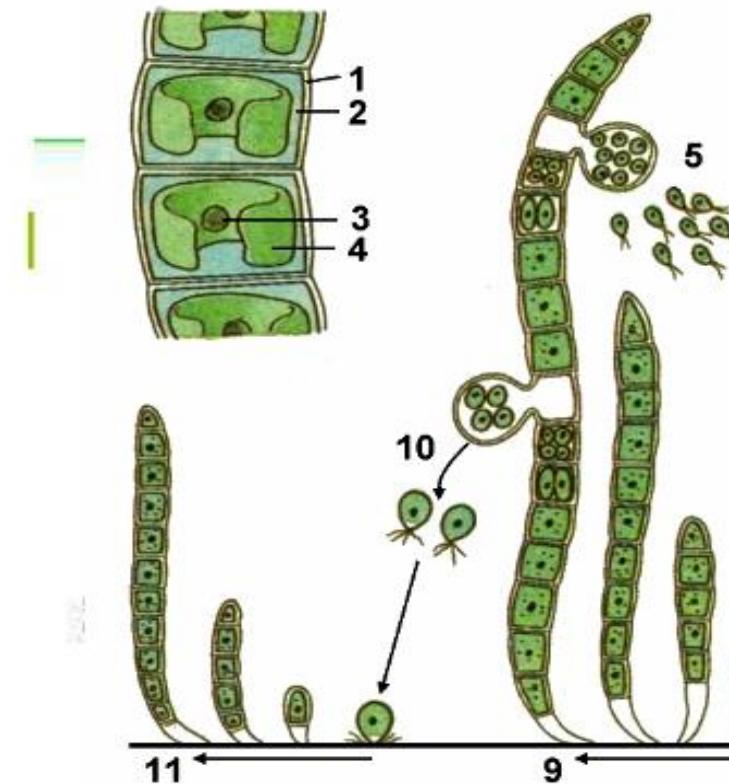
GAPLOBIONT O'SIMLIK:

- Yashil suvo'tlaridan *ulotriksning* har bir yashil ipsimon individi **gaplobiont** bo'lib, har bir hujayra yadrosi **gaploid** xromosomalardan iborat.

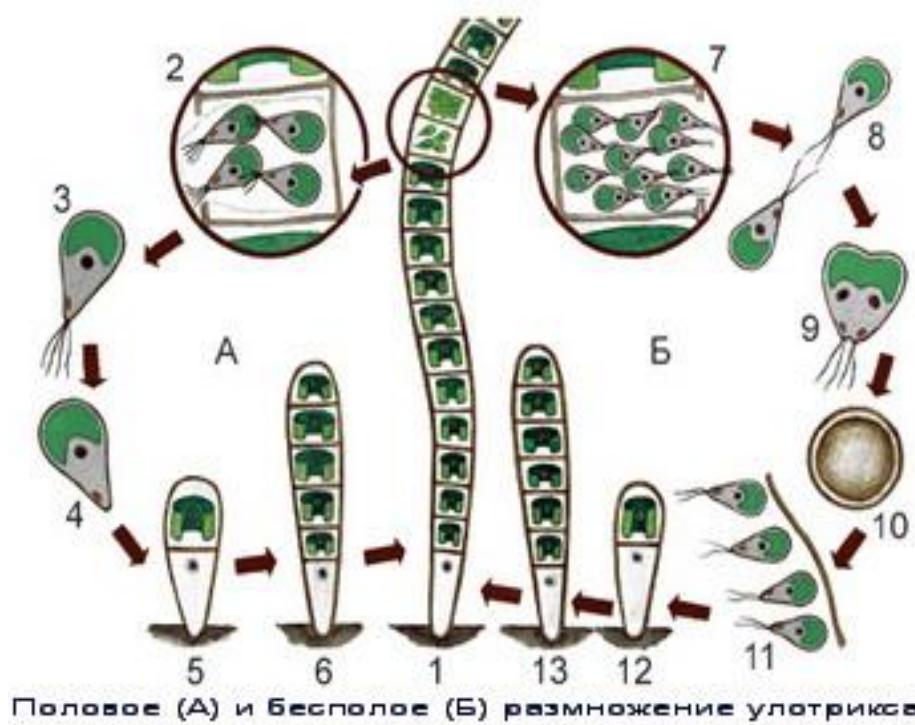
GAPLOBIONT O'SIMLIK:

- Jinsiy ko'payish vaqtida har bir hujayra mitoz yo'l bilan bo'linib, **gaploid** gametalar hosil qiladi.

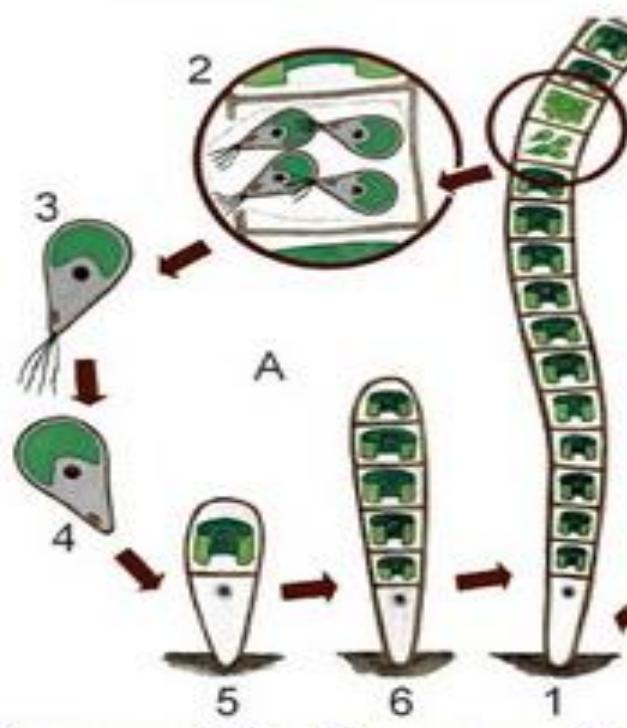
ULOTRIKSNING JINSIY KO'PAYISHI:

- Gametalar *gametagoniydan* chiqqach suvda harakat qilib, har xil tubdan ajralib chiqqan gametalar bilan uchrashib qolsa, *kopulyatsiya* jarayoni kuzatiladi va undan so'ng to'rt xivchinli harakatchan *zigota (planazigota)* rivojlanadi.

ULOTRIKSNING KO'PAYISHI:

- **Zigota** qalin po'st bilan o'raladi va tinchlik davrini o'tgandan so'ng, uning **diploidli** yadrosi reduksion bo'linadi va to'rtta **gaploid** yadroga ega bo'lgan yangi individ o'sadi.

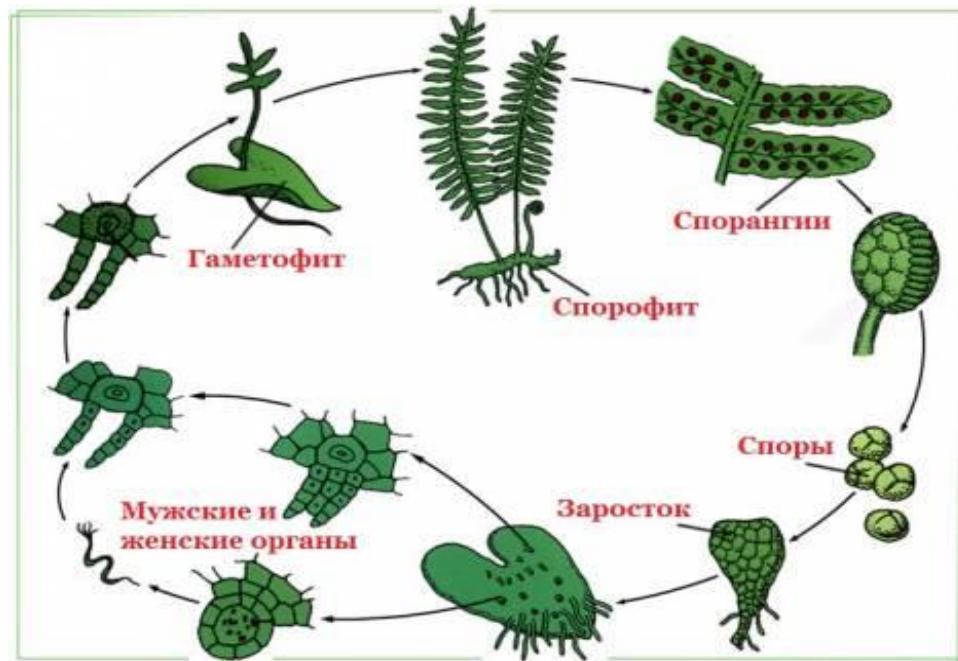

NASLLAR GALLANISHI:

- Ko'pincha tuban va barcha yuksak o'simliklarda yadro davrlarining (*haploid* va *diploid*) almashinishi juda ham murakkab bo'lgan nasllarning almashinishi (*haplobiond* va *diplobiond*) bilan bog'liq.

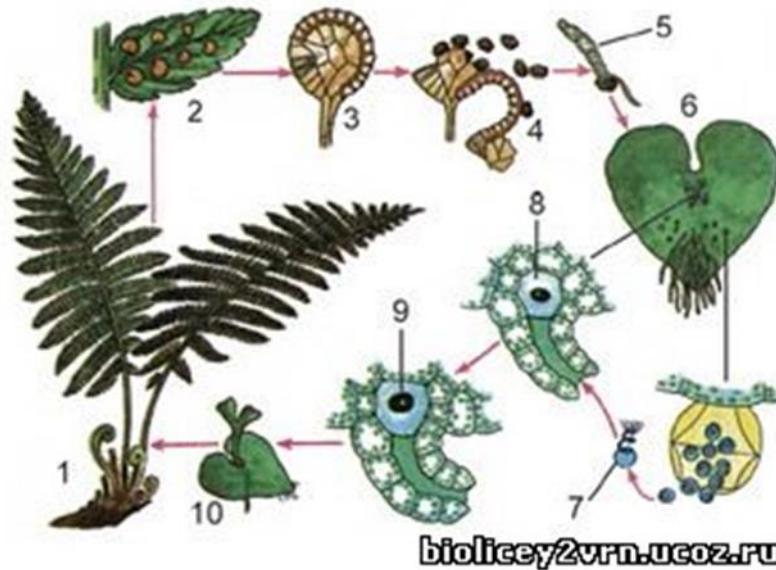
NASLLAR GALLANISHI:

- Bunda bir nasl rivojlanishi ustun bo'lib, ikkinchisi esa morfologik tuzilishi va xromosomalarning miqdori jihatidan ham, yashash jihatidan ham kamroq takomillashgan bo'ladi.

NASLLAR GALLANISHI:

- Nasllarning gallanishi — organizmning yashash davrida *ikki xil nasl* paydo bo'lishi, ya'ni **jinssiz** va **jinsiy** ko'payish bilan bog'langan. **Jinssiz nasl sporofit** va **jinsiy nasl** esa **gametofit** deb ataladi. Bu jarayon bilan o'rmonlarda o'suvchi paporotnik (qirqqulok) misolida tanishamiz.

NASLLAR GALLANISHI:

- O'rmon qirqqulog'i *diplobiont*. Uning ildizi (er usti poyasi) va barglari *jinssiz nasl* — *sporofit* hisoblanadi, chunki hujayralarning *yadrolarida diploid* miqdorda xromosomalar bor.

Dryopteris filix mas

SPORANGIY:

- Barglarining ostida yonlari biroz botiq va juda mayda, dumaloqbandli *sporangiylari* bo'ladi.

- Qirqulloq o'simligining *sporangiylari*

SPORANGIY:

- Sporangiylari to'p-to'p joylashganligi sababli ularni **sorus** (yunon. soros — to'p) deb ataladi. Soruslar yupqa pardasi — **indzium** bilan qoplangan.

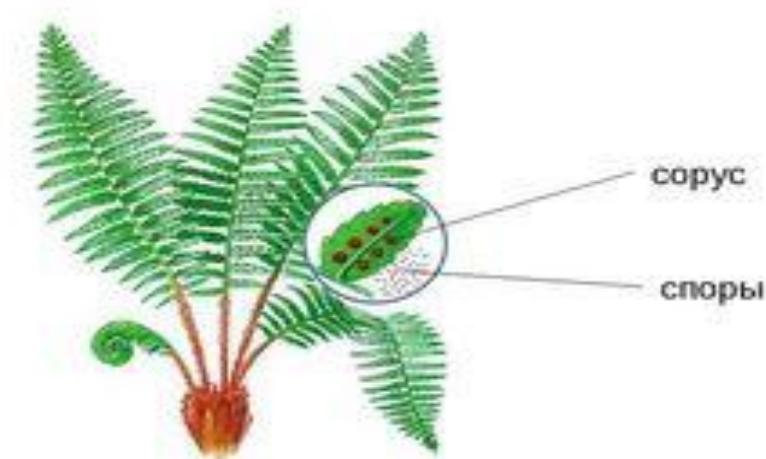

SPORANGIYNING HOSIL BO'LISHI:

- *Sporangiy sporofill* (yunon. s p o r a — urug', fillon - barg) larning *meristemasi* (meristes — ajraluvchi)**dan** rivojlanadi va yumaloq shaklda bo'ladi. Uning yuqori hujayrasidan *arxesporiy* to'qimasi hosil bo'ladi. Uning *ichki pardas — tapetum* hujayralarining bo'linishidan *sporogen* to'qima vujudga keladi. Bu to'qimaning meyoz bo'linishidan *tetraspora* yetiladi.

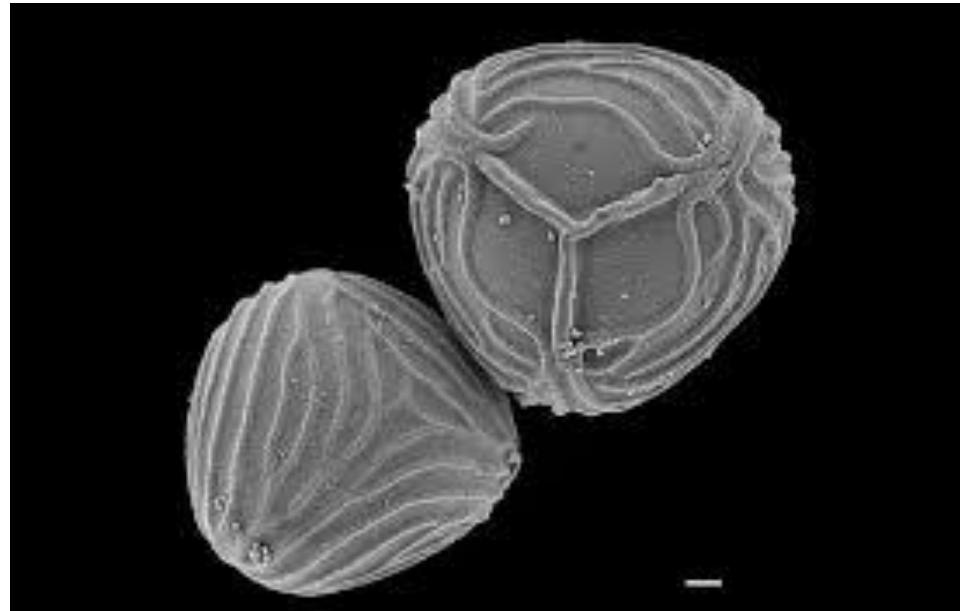
SPORALARNING TARQALISHI:

- *Sporalar yetilgandan* so'ng ichki hujayralar yoki va yetilgan sporalar otilib chiqadi. Sporalar *ikki qavat po'st* bilan o'ralgan. *Tashqi qavati* qalin bo'lib **ekzina** deb ataladi. Bu qavat sporani qurib qolishdan saqlaydi. Sporalar shamol yordamida tarqaladi.

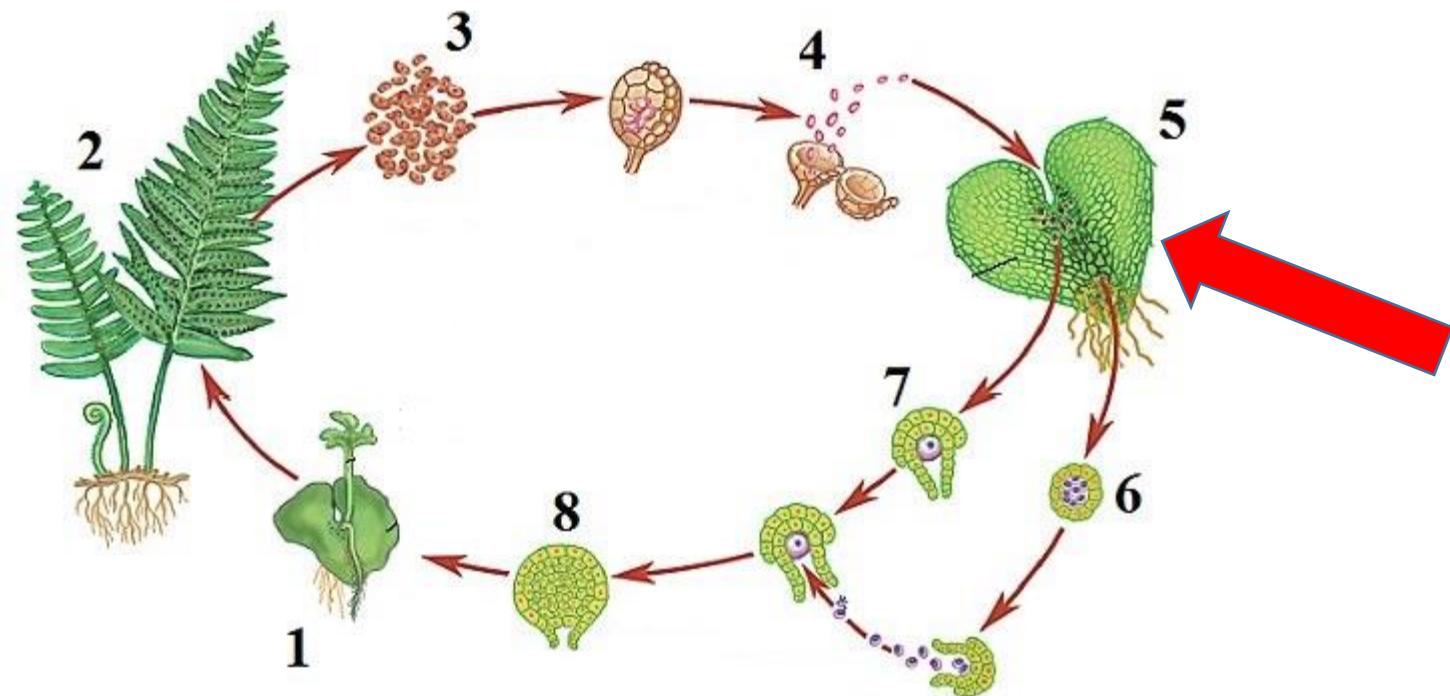
SPORANING AHAMIYATI:

- Demak, meyospora (tetraspora)lar qirqquloqning ko'payishi va tarqalishi uchun xizmat qiladi. Sporalar hosil qiluvchi o'simliklar ***sporofit*** deb ataladi.
- Spora hosil qilish yo'li bilan ko'payishni — ***jinssiz ko'payish*** deyiladi.

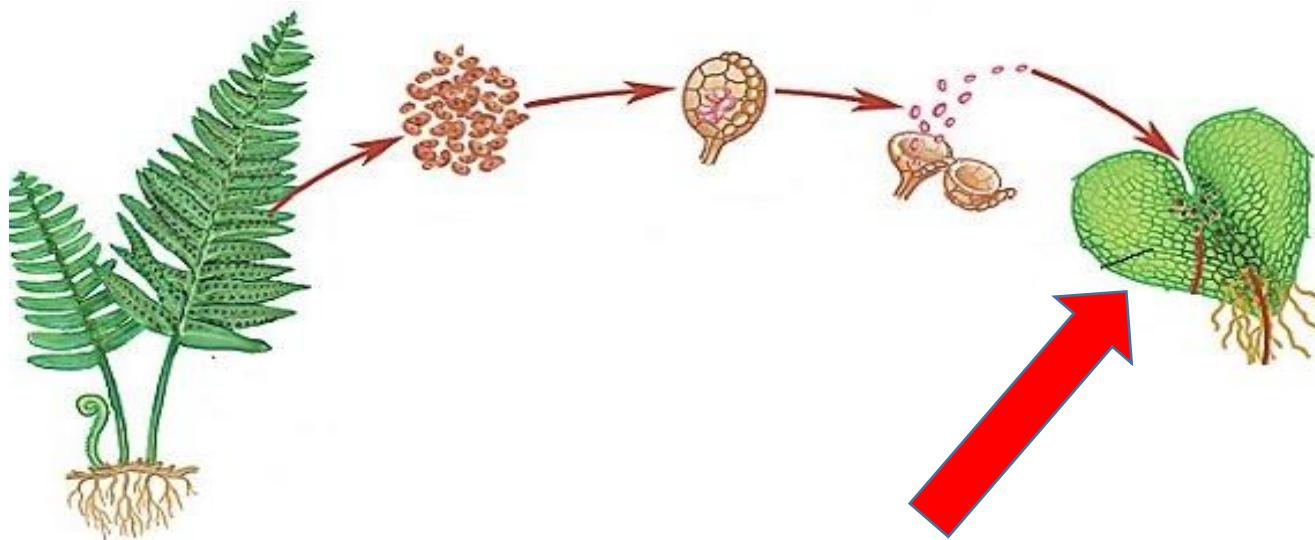
SPORANING RIVOJLANISHI:

- Spora nam yerga tushgandan so'ng, uning gaploid yadrosi mitoz yo'l bilan bo'linib o'sadi va **maysa** (*o'simta*) hosil qiladi. Maysa hujayralarida xromosomalar **gaploid** sonda, tashqi ko'rinishi jihatidan diplobiond sporofitdan keskin farq qiladi.

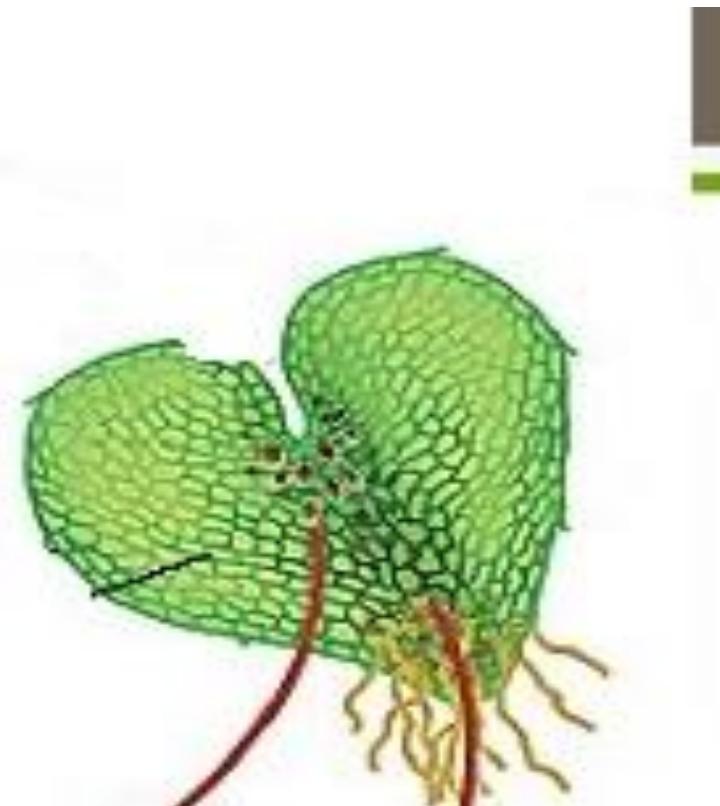
O'SIMTANING TUZILISHI:

- Maysa xlorofillga boy, ko'phujayrali, *yuraksimon*, shoxlanmagan shaklda bo'lib, *rizoidlari* yordamida yerga birikib mustaqil o'sadi.

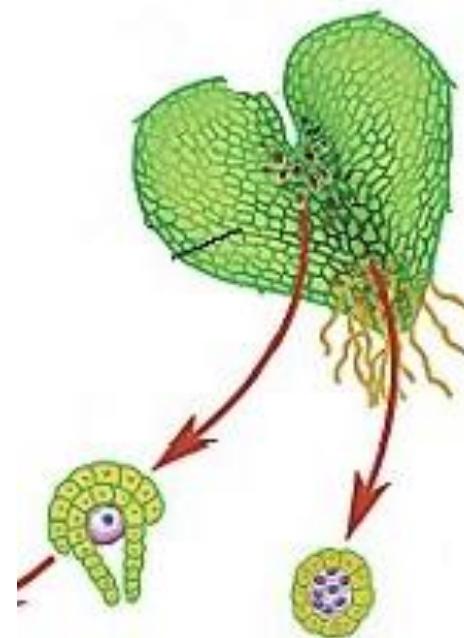
O'SIMTANING RIVOJLANISHI:

- O'simtaning pastki tomonida gametangiy taraqqiy etadi, unda avvalo *anteridiy*, keyin *arxegoniy* hosil bo'ladi.

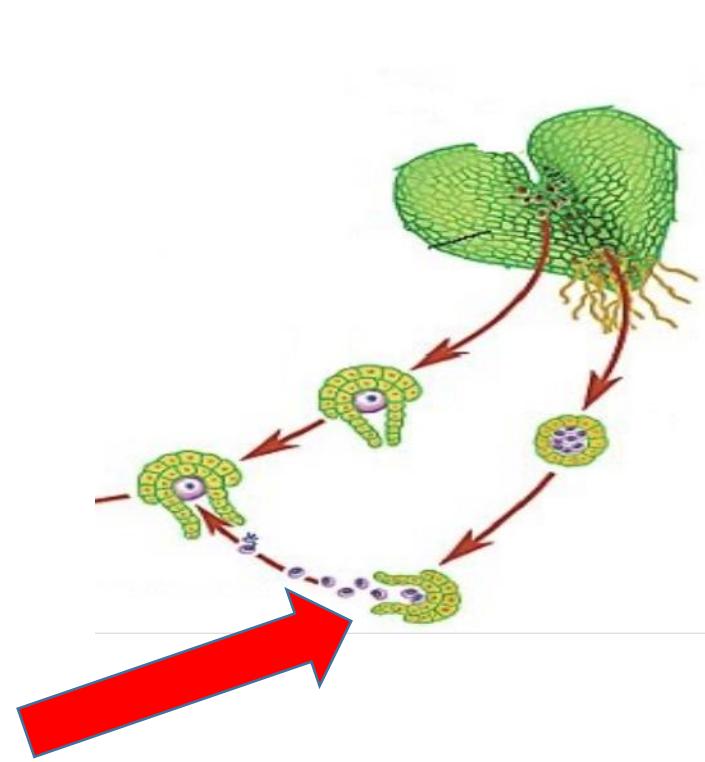
O'SIMTANING RIVOJLANISHI:

- Anteridiy va arxegoniy hujayralar mitoz yo'l bilan bo'linadi. *Anteridiydan spermatazoid, arxegoniydan esa tuxum hujayra* yetiladi. Demak, o'simta qirqquloqning *jinsiy nasli bo'lib, gametofitdir.*

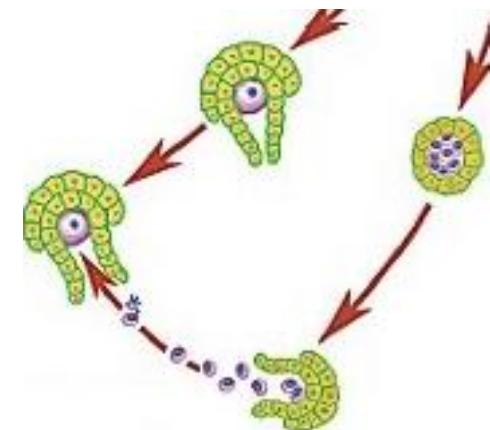
ANTERIDIYNING TUZILISHI:

- Qirqulloqning *anteridiysi* dumaloq, devori bir qavat hujayradan iborat. Uning ichida *spermatogen* hujayralari bo'ladi. Spermatogen hujayralardan uchida *bir tutam xivchinlarga* ega bo'lgan *spermatazoid* yetiladi va suvda harakat qilib *arxegoniya* tushadi.

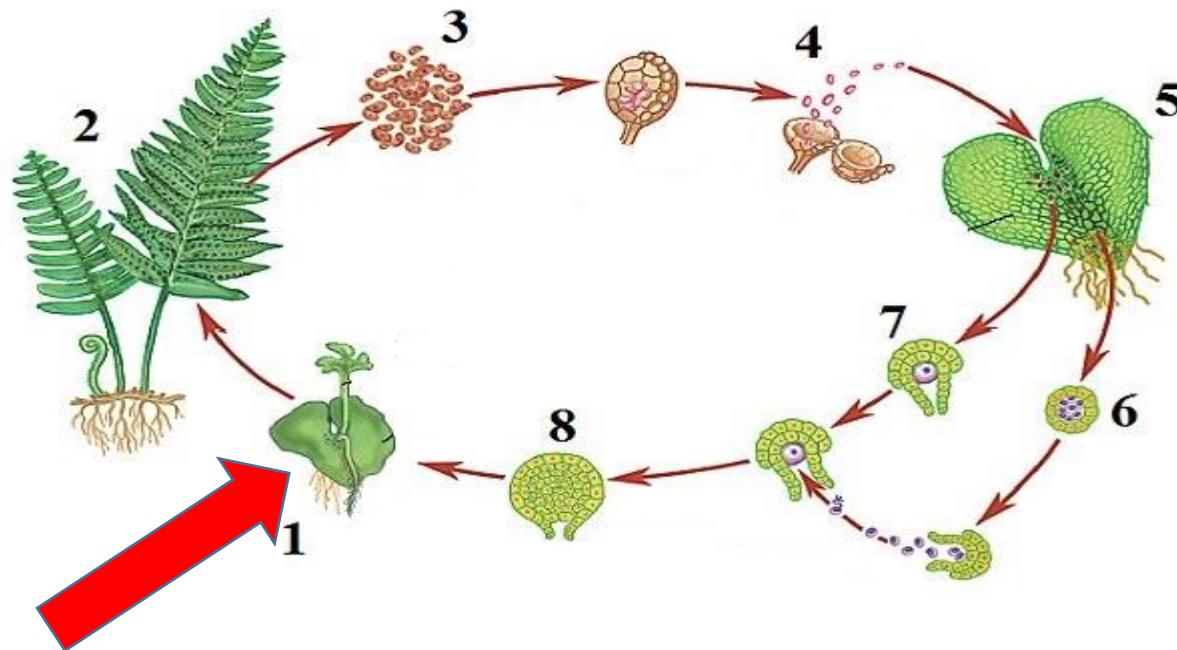
ARXEGONIY:

- **Arxegoniy** shakli kolbaga o'xshash, uning qorin qism o'simtaga botgan, bo'yinchasi tashqariga chiqib turadi. Qorin qismida ***tuxum hujayra***, ustida esa kanal hujayrasi bo'yincha bor. Ular bir-biri bilan qo'shilib ketadi. Arxegoniy yetilganda bo'yinchadan ***shilimshiq modda*** chiqib suvga qo'shiladi va undagi spermatozoidlarni o'ziga jalb etadi.

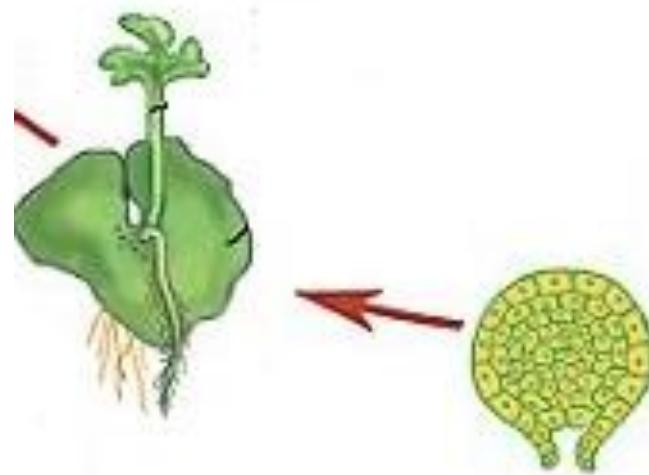
URUG'LANISH:

- Arxegoniylar o'ziga jalb etadi. Arxegoniylardan bittasi tuxum hujayra bilan qo'shib, uni urug'lantiradi. Urug'lanish natijasida hosil bo'lgan diploid ***zigota*** o'sha zahotiyoy mitoz bo'linib, ***sporofit*** nasl beruvchi murtak (embryon) takomillashadi.

ZIGOTANING O'SISHI:

- Murtak avvaliga *o'simta* hisobidan oziqlanadi, keyinchalik *ildiz*, *yer osti poya* va *barg* chiqargandan so'ng o'simta quriydi.

QIRQQULOQNING RIVOJLANISHI:

- Qirqulloqlarda yadro davrlarini almashinishidan tashqari, ularda nasllar ham gallanadi: ya'ni ***sporofit jinssiz*** ko'payishda ishtirok etuvchi sporalar ***diploid*** sonli xromosomalardan iborat bo'lib, ularning o'sishidan ***jinsiy organlar*** (***anteridiy*** va ***arkegoniy***) gaploid sonli xromosomalarga ega bo'lgan jinsiy nasl gametofiti gallanadi. Biroq, ***sporofit*** va ***gametofit tashqi ko'rinishi*** jihatidan bir-biridan keskin farq qiladi.

QIRQQULOQNING RIVOJLANISHI:

- *Sporofit* ko‘p yillik va tamomila mustaqil ravishda yer ustida o‘sadi. *Gametofit* esa kichkina differensiyalashmagan tallomdan iborat. U suv sharoitida o’sishga moslashgan, lekin uzoq o’smaydi. *Sporofit meyosporalar*, *gametofit* esa *gametalar* vositasida nasl qoldiradi. Nasllarning bunday gallanishiga geteromorf (yunon. geteros — har xil; morfe — shakl) gallanish deyiladi.

MUSTAQIL TA'LIM TOPSHIRIG'I:

- Moxlar va qirqbo'implarning ko'payishning usullarini.

**E'TIBORINGIZ UCHUN
RAHMAT!**